

AGNIESZKA TETERYCZ-PUZIO (Gdańsk)

Status dzielnicy krakowsko-sandomierskiej w XIII wieku (*ducatus, terra, provincia, dominium territorium, districtus, castelania*)¹

W skład Małopolski wchodziły dwie ziemie, krakowska i sandomierska, których odrębność może wywodzić się nawet z czasów przedpiastowskich², jednak ziemia sandomierska nie była wyróżniana w tytulaturze książąt rządzących Małopolską do połowy XIII w. Kazimierz Sprawiedliwy tytułował się jako *dux Poloniae*³, podobnie określał się władający dzielnicą krakowsko-sandomierską i łęczycko-sieradzką Leszek Biały⁴. Henryk Brodaty występował zwykle jako *dux Zlezie et Polonie*⁵, choć użył też tytułu *dux Cracovie at eciam Silesie*⁶. Konrad Mazowiecki posłużył się analogiczną tytulaturą – jako książę Mazowsza i Krakowa wydał dokument dla klasztoru jędrzejowskiego⁷. Z okresu walk o władzę w Małopolsce w latach 1228-1243 pochodzą dokumenty wydane przez książąt tytułujących się *dux Sandomiriensis*⁸. Dopiero w okresie krakowskich rządów Bolesława Wstydlwego utrwaliło się używa-

¹ Artykuł stanowi kontynuację badań nad podziałami administracyjnymi Małopolski. Dotychczasowe badania ograniczały się do terytorium sandomierskiego (A. Teterycz, *Małopolska w ustroju Polski piastowskiej ze szczególnym uwzględnieniem terytorium sandomierskiego*. „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 53: 2000, z. 1, s. 93-116).

² A. Teterycz, *Problem odrębności terytorium sandomierskiego w XI-XIII w.*, [w:] *Sedes regni principales. Materiały z konferencji*. Red. B. Trelńska, Sandomierz 1999, s. 95-103; eadem, *Jeszcze o związku plemiennym Łędzian*. „Studia Historyczne”, t. 44:2001, z. 1, s. 131-140.

³ *Kodeks dyplomatyczny Polski*. Wyd. L. Ryszczewski, A. Muczkowski, J. Bartoszewicz (dalej KDP), t. 1, Warszawa 1847, nr 4.

⁴ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*. Wyd. F. Piekosiński (dalej KDM), t. 1, Kraków 1876, nr 4 – ok. 1206, nr 10 – 1224, zjazd nad Korytnicą.

⁵ KDM, t. 1, nr 21 – 1237.

⁶ KDM, t. 1, nr 15 – 1234.

⁷ KDM, t. 1, nr 25 – 1241-1243.

⁸ Bolesław, syn Konrada Mazowieckiego, w dokumencie z 1230 r. dla kościoła w Łagowie wystąpił z tytułem *dux Sandomirie* – KDP, t. 2, nr 9, KDM, t. 2, nr 399. W dokumencie z 22 XII 1234 r., wystawionym w Wysokim Brzegu, na mocy którego Bolesław Wstydlwy daje niejakiemu Klemensovi wieś Sicha, występuje on jako *dux Sudomeriensis* – KDP, t. 3, nr 13. Bolesław na zjeździe w Przedborzu wystąpił z tytułem księcia sandomierskiego – KDM, t. 2, nr 417, KDP, t. 1, nr 28;

nie tytułu *dux Cracoviensis et Sandomiriensis*⁹, zaś w odniesieniu do księżnej *ducissa Cracouie et Sandomirie*¹⁰, choć częściej *ducissa predictarum terrarum*¹¹. Tylko w jednym dokumencie z 1277 r. dla Ottokara czeskiego Bolesław Wstydlivy wystąpił z tytułem *dux Cracovie*¹², co może być związane z odbiorcą dokumentu, siedzibą księcia był bowiem Kraków, dlatego za granicą mógł być on postrzegany jako książę krakowski¹³.

W okresie panowania pierwszych Piastów za jednostkę podstawową podziału, nadrzędną w stosunku do kasztelanii, uważa się prowincję. Gall wspominał o trzech *sedes regni* (Wrocław, Kraków, Sandomierz), czyli stolicach jednostek administracyjnych utożsamianych z prowincją¹⁴. Choć liczbą prowincji budzi kontrowersje¹⁵, jednak świadectwo Galla potwierdza w Małopolsce istnienie dwóch prowincji. Ponadto źródła narracyjne z początku rozbięcia dzielnicowego (Kronika Mistrza Wincentego)¹⁶ oraz dokumenty z XIII w. posługują się Gallowym terminem *provincia*, co wskazuje na funkcjonowanie

w czasie najazdu tatarskiego Bolesław przebywał na Węgrzech, jednak w 1242 r. władał terytorium sandomierskim, albowiem w dokumentach z 1242 i 1243 r. występuje jako *dux Sandomirie*, KDP, t. 2, cz. 1, nr 31-1242 r. (bez miejsca wystawienia); KDP, t. 3, nr 20-1243 r.; (nad Mirawą); ZDM, t. 4, nr 875-1243 r. (Sandomierz).

⁹ np. KDM, t. 1, nr 26-1243 w dokumencie dla klasztoru cystersów w Szczyrzycach.

¹⁰ np. KDM, t. 1, nr 95, 96.

¹¹ *domina Grymslawa predictarum terrarum ducissa* – KDM, t. 2, nr 434; KDM, t. 2, nr 436; *Kunegunda ducissa predictarum terrarum* – KDP, t. 2, cz. III, nr 31, 38; KDM, t. 1, nr 42, 76, 78, 79, 94; KDM, t. 2, nr 431, 481, nr 476 (*Kunegunda ducissa terrarum earundem*). Kunegunda, w 1268 r. nadając immunitet dla Starogo Sącza, wspomina *domini ducis Boleslai terrarum predictarum* – KDM, t. 2, nr 474.

¹² *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*. Wyd. I. Zakrzewski (dalej KDW), t. 1, Poznań 1877, nr 468.

¹³ K. Bobowski, *Ze studiów nad dokumentami i kancelarią Bolesława Wstydliwego* AUW, nr 36, Historia IX, 1965, s. 37

¹⁴ *Galli Anonimi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Wyd. K. Maleczyński, Monumenta Poloniae Historica. Nova series (dalej MPH n.s.), t. 2, Kraków 1952, II, 8, s. 74, 75

¹⁵ J. Bieniak (*Polska elita polityczna Tło działalności*, [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej*. Red. S.K. Kuczyński, t. 2, Warszawa 1982, s. 20-21) na podstawie Kroniki Galla wyróżniał pięć prowincji. H. Łowmiański (*Początki Polski*, t. 4, Warszawa 1971, s. 42-43) – sześć prowincji (wrocławską, krakowską, sandomierską, mazowiecką, wielkopolską, kujawską). Podobnie J. Spors (*Podział dzielnicowy Polski według statutu Bolesława Krzywoustego ze szczególnym uwzględnieniem dzielnicy seniorackiej*, Słupsk 1978, mapa nr 2), tylko zamiast prowincji kujawskiej – łęczycycka. S. Zajączkowski (*Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 7:1955, s. 291-298) siedem, a T. Lalik (*Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII w.*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 5:1967, s. 13-15) osiem: dodatkowo poznańska. T. Wasilewski (*Poland's administrative structure in early Piast times. Castra ruled by comites as centres of provinces and territorial administration*, „Acta Poloniae Historica”, t. 44: 1981, s. 5-31), opierając się na analizie terminów używanych przez kronikarzy: Thietmara, Galla i Wincentego Kadłubka, przypuszczał, że do połowy XII w. Polska była podzielona przynajmniej na 15 prowincji.

¹⁶ *Magistri Vincentii dicta Kadłubek Chronica Polonorum*, wyd. M. Plezia, MPH n.s., t. 11 (dalej Mistrz Wincenty), s. 363: *provincia Cracoviensi*; s. 372: *provincia Silensi*; s. 375: *provinciae Masovia et Cuiavia*; s. 385: ... *primi provincialium et consulares* ... (o panach dzielnicy krakowskiej, buntujących się przeciwko Mieszkowi Staremu); s. 397 *provincia Gnesnensi*; s. 433 *in Cracoviensi provincia*.

podziałów administracyjnych sprzed rozbitcia dzielnicowego w czasach dzielnicowych. Już w dokumencie patriarchy Monacha z 1198 r. znajdujemy informację o nadaniu przez komesa Radosława klasztorowi miechowskiemu wsi Skaryszów, położonej *in Sumdomiriensi prouintia*¹⁷. W akcie Leszka Białego dla biskupów krakowskich jest wprowadzie tylko ogólnikowa wzmianka¹⁸, ale dokumenty z lat trzydziestych XIII w. posługują się *prouincia* jako jednostką administracyjną. Z czasu zamieszek politycznych w Małopolsce w latach trzydziestych pochodzi nadanie wsi Udorz dla klasztoru miechowskiego przez Pakosława Starego 9 września 1232 r., które miało miejsce m.in. w obecności *duce Boleslao filio Cunradi in prouincia Sudumiriensi dominante*¹⁹, co potwierdza funkcjonowanie terytorium sandomierskiego jako samodzielnej jednostki w okresie walk o władzę, które były jednym z ważniejszych czynników utrwalania się odrębności tego terytorium. Henryk Brodaty, książę krakowski i śląski, 2 października 1232 w Opolu potwierdził prawa nadane klasztorowi miechowskiemu przez książąt Bolesława Kędzierzawego i Mieszka Starego, dotyczące *omnibusque villis in prouincia*²⁰, mając na myśli prawdopodobnie ziemię krakowską, ponieważ terytorium sandomierskie w tym czasie opanował Konrad Mazowiecki. „Prowincja” w dokumentach Bolesława Wstydliwego była używana zarówno w bardzo ogólnym znaczeniu, nie odnoszącym się do konkretnych terytoriów (dokument z 27 lutego 1253 r. dotyczący lokacji Bochni na prawie niemieckim²¹), jak i w odniesieniu do administracyjnych części Małopolski. Bolesław Wstydlivy w aktach z 1257 i 1262 r., wystawionych w Korczynie dla klasztoru w Zawichoście, wspomina o stróży „w obydwu prowincjach”²². Natomiast w immunitacie Bolesława z 1259 r. oraz w akcie Leszka Czarnego z 1284 r. dla mieszkańców wsi Miechów znajdujemy wzmiankę o prowincji krakowskiej (*de moneta generaliter in prouincia Cracouiensi constituta*)²³. Pojęcia prowincji zatem używano jeszcze w drugiej połowie XIII w., potwierdzając kontynuację podziałów sprzed 1138 r.

Zwykle dzielnica małopolska w źródłach jest określana jako księstwo krakowsko-sandomierskie bądź jako „księstwo”. W dokumentach Bolesława Wstydliwego z 1250 i 1255 r. dla klasztoru cystersów w Szczyrzycach czytamy o wsiach *in nostro ducatu* (bądź zamiennie *in terra nostra*)²⁴ oraz o *territorium ville* – w odniesieniu do małego obszaru²⁵. Bolesław Wstydlivy w 1262 r.

¹⁷ KDM, t. 2, nr 375. W tym samym dokumencie jako dobroczyńca klasztoru występuje brat biskupa Getki *Voislauus*, który nadał dwie wsie położone *in Vriczlaiuensi prouintia*.

¹⁸ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, Wyd. F. Piekosiński (dalej cyt. KDKK), t. 1, Kraków 1874, nr 12.

¹⁹ KDM, t. 2, nr 404.

²⁰ KDM, t. 2, nr 405.

²¹ KDM, t. 2, nr 439.

²² KDM, t. 1, nr 44; KDM, t. 1, nr 59.

²³ KDM, t. 2, nr 455; *Zbiór dokumentów małopolskich*. Wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kurasio-wa (dalej ZDM), t. I nr 8.

²⁴ KDM, t. 1, nr 31; KDM, t. I, nr 42.

²⁵ KDM, t. 1, nr 42.

w Iwanowicach, nadając imunitet dla dóbr klasztoru zawichojskiego, wspomniął posiadłości *in nostro ducatu sitas*²⁶, mając zapewne na myśli księstwo krakowsko-sandomierskie. W akcie księcia z 18 kwietnia 1273 r., wydanym w Korczynie dla obywateli sądeckich w kontekście przemieszczenia się (kupców), został użyty zwrot „cafe nasze księstwo”²⁷. Sformułowanie „nasze księstwo” wystąpiło też w dokumencie Bolesława Wstydlwego z 1273 r. dla klasztoru z Wąchocka²⁸. *Ducatus Cracoviensis et Sandomiriensis* pojawił się w aktach Bolesława Wstydlwego z 1275 r. dla klasztoru tynieckiego²⁹ i Kingi z 1276 r. w sprawie przeniesienia wsi Gałkowice na prawo niemieckie³⁰ oraz w akcie Świętosławy, przełożonej klasztoru ze św. Skały, z 1271 r. – dotyczącym wsi Zadroże³¹.

Najczęściej w okresie rozbitcia dzielnicowego w dokumentach małopolskich używano terminu „terra” Pojęcie to, zwykle oznaczające w XIII w. podstawową jednostkę podziału, w znaczeniu księstwa wystąpiło już w tzw. zapisce złockiej z 1167 r., dotyczącej zamiany wsi między żoną Bolesława Kędzierzawego Marią a kapitułą krakowską w dzielnicy sandomierskiej, gdzie jest jednak wzmianka o ziemi w znaczeniu pewnego obszaru a nie jednostki terytorialnego podziału³². Kazimierz Sprawiedliwy, potwierdzając dokument Henryka dla Zagości w 1173 r., użył sformułowania *terram quo dictum Zagość*³³, co należy rozumieć jako Zagość z okolicą. W dokumencie biskupa krakowskiego Wincentego z 1210 r., odnawiającym przywileje dla klasztoru jędrzejowskiego nadane przez Gedkę, pojawia się wzmianka o książętach Mieszku i Kazimierzu jako panach swoich ziem³⁴.

Terra Cracoviensis et Sandomiriensis powszechnie pojawiła się w dokumentach Bolesława Wstydlwego, a później jego następców. W akcie Bolesława z 1257 r. dla klasztoru w Zawichoście jest wzmianka o przejściu przez „ziemię krakowską i sandomierską”³⁵. Bolesław Wstydlwy w 1275 r., a następnie Leszek Czarny w 1284 r., rozszerzając przywileje cystersów w Wąchocku, użyli sformułowania *dux terre Cracouiensis et Sandomiriensis*, służącego określeniu zasięgu politycznej władzy panującego³⁶. *Premysl Dei gracia Polonie et Cracouie dux* w 1290 r. potwierdził przywilej Henryka II, nadany oby-

²⁶ KDM, t. 1, nr 56.

²⁷ KDM, t. 1, nr 83.

²⁸ KDM, t. 2, nr 478.

²⁹ *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*. Wyd. W. Kętrzyński, S. Smolka, Lwów 1875 (dalej Ktyn.), nr 27.

³⁰ KDM, t. 2, nr 482.

³¹ KDM, t. 1, nr 81.

³² KDKK, t. I, nr 1.

³³ KDP, t. 3, nr 6. K. Orzechowski, *Terra w dokumentach małopolskich do końca XIV w.*, „AUW”, nr 612, Prawo nr 56: 1985, s. 27, 30.

³⁴ KDM, t. 2, nr 380.

³⁵ KDM, t. 1, nr 44; KDP, t. 3, nr 34.

³⁶ KDM, t. 2, nr 481 – 1275 r., rozszerzenie posiadłości klasztoru cystersów w Wąchocku; KDM, t. 2, nr 498 – 1284, potwierdzenie poprzedniego aktu.

watelom Wieliczki, nadmieniając o przejściu kupców przez „ziemię krakowską i sandomierską”³⁷.

W początkowym okresie rządów Bolesława Wstydliwego w dokumencie z 1250 r. znajdujemy sformułowanie: *plures Cracovienses et Sandomirienses barones et milites nostri*. Podkreślanie odrębności możnych: krakowskich i sandomierskich może mieć związek z rolą panów sandomierskich w okresie niepokoїв w Małopolsce w latach trzydziestych. Dzięki ich poparciu książę utrzymał władzę w ziemi sandomierskiej³⁸. Później Bolesław Wstydlivy wprawdzie używał zwrotu odnoszącego się do małopolskich możnych, jednak nie akcentował już ich odrębności, zapewne dążąc do ściślejszego połączenia obu ziem w jedno księstwo krakowsko-sandomierskie, np. w dokumentach dla klasztoru w Zawichoście: „za radą panów całego księstwa naszego”³⁹ lub „za radą wszystkich panów ziem naszych”⁴⁰, bądź wspominał *baronum terre nostre*⁴¹. Podobnie Leszek Czarny 9 czerwca 1285 r. w okresie napiętej sytuacji politycznej związanej z buntem możnych sandomierskich na przełomie kwietnia i maja 1285 r.⁴², nadając Stanisławowi z Chrobrza wieś Kembłów (gdzie nie zostali wymienieni urzędnicy sandomierscy), wspominał tylko o możnych *nostri terre Cracouie et Sandomirie*⁴³.

W okresie panowania Leszka Czarnego termin „ziemia” został kilkakrotnie zastosowany także w odniesieniu do ziemi lubelskiej, np. we wspomnianym immunitacie dla biskupstwa lubuskiego z 12 maja 1282 r. (Biskupice *in terra lubliniensi*)⁴⁴, czy w 1286 r. w potwierdzeniu przywilejów dla klasztoru premonstratensów na Zwierzyńcu (*Vetrna Góra...in terra Lublinensi*)⁴⁵. Wymienianie ziemi lubelskiej mogło być związane z jej dużym znaczeniem strategicznym w okresie wzmożonych najazdów ze wschodu: w 1280 r. miał miejsce najazd księcia halickiego Lwa, który zgłaszał roszczenia do tronu krakowskiego (być może miał jakichś zwolenników w Małopolsce)⁴⁶, zaś dwa lata później najazd Jaćwingów i Litwinów.

W latach dziewięćdziesiątych XIII w., kiedy miały miejsce walki o władzę w Krakowie – podobnie jak w latach trzydziestych XIII w. – *terra Sandomiriensis* występowała jako odrębna dzielnica, albowiem w dokumencie Władysława Łokietka jako księcia kujawskiego, sieradzkiego i sandomierskiego

³⁷ KDM, t. 2, nr 515 – 1290 Kraków, taka sama tytulatura nr 516 – 1290.

³⁸ KDM, t. 2, nr 431.

³⁹ KDM, t. 1, nr 44 – 1257.

⁴⁰ KDM, t. 1, nr 58; KDM, t. 1, nr 59 – 1262.

⁴¹ KDM, t. 1, nr 57 – 1262; KDM, t. 1, nr 84 – 1271.

⁴² Informują o tym roczniki: *Traski*, s. 850, *krakowski*, s. 851, *Sędziwoja* s. 878, *miechowski*, s. 882 (Monumenta Poloniae Historica, pod red. A. Bielowskiego (dalej MPH), t. 2, Lwów 1872). *Rocznik małopolski*, s. 182, 183 (MPH, t. 3).

⁴³ KDM, t. 1, nr 109.

⁴⁴ ZDM, t. 4, nr 881 interpolowany.

⁴⁵ ZDM, t. 1, nr 11.

⁴⁶ B. Włodarski, *Polska i Ruś 1194-1340*, Warszawa 1966, s. 196-197.

z 1292 r. dla kościoła św. Marii w Sandomierzu oznacza „księstwo sandomierskie”⁴⁷. Termin ten jako jednostka terytorialnego podziału wystąpił też dla oznaczenia położenia określonej miejscowości w dokumencie starosty krakowskiego i sandomierskiego Thasso z Wizmburka 1294 r., który nadaje Stefanowi Węgrowi dwie wsie leżące *in terra Sandomirie*⁴⁸. Starosta Thasso osobno wspominał w tym dokumencie o ziemi krakowskiej⁴⁹.

W dokumentach Bolesława Wstydliwego i Leszka Czarnego występuje też jako samodzielna jednostka „ziemia sądecka”. Bolesław Wstydlivy 2 marca 1257 r. w Korczynie nadał Kunegundzie *terram Zandecensem*⁵⁰, zaś Leszek Czarny w 1280 r. użył tego terminu w dokumencie dla Kunegundy⁵¹. Terminy administracyjne używane w odniesieniu do Sądecczyzny każą przyjrzeć się dziejom tego terytorium zwłaszcza w drugiej połowie XIII w. W dokumencie fundacyjnym klasztoru sądeckiego Kinga określiła swoje posiadłości jako „dominium”, zaś sama użyła tytułu: *domina et princeps de Sandech*⁵², w dyplomie papieża Marcina IV z 1283 r. określona została jako *principissa de Sandech*⁵³. W drugiej połowie XIII w. *dominium* często jest odpowiednikiem księstwa⁵⁴. Księżna w omawianym okresie weszła w konflikt z Leszkiem Czarnym, zaniepokojonym jej samodzielnością, prowadziła własną politykę zagraniczną, o czym np. świadczą przyjazne kontakty z księciem halickim Lwem, wrogiem Leszka⁵⁵. Skupiła w swoim ręku posiadłości obejmujące niemal trzecią część księstwa krakowskiego: oprócz ziemi sądeckiej posiadała Korczyn i kasztelanię biecką, którą otrzymała jeszcze od męża (w jej otoczeniu sędzia biecki w 1279 r.)⁵⁶. W 1283 r. uzyskała zatwierdzenie swej fundacji przez papieża⁵⁷. Sprzymierzeńcem księżnej w narastającym sporze z księciem krakowskim był biskup krakowski Paweł⁵⁸, który w jednym z dokumentów obiecuje księżnej pomoc w obronie jej praw⁵⁹. Do ugody między biskupem a księciem doszło w 1284 r., co prawdopodobnie oznaczało koniec współpracy biskupa i księżnej, której ostatecznie pozostała tylko kasztelania sądecka i ho-

⁴⁷ KDM, t. 1, nr 120.

⁴⁸ KDM, t. 2, nr 527.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ KDM, t. 2, nr 452.

⁵¹ KDM, t. 2, nr 490 – choć wspominał także o „naszej ziemi”.

⁵² KDM, t. 2, nr 487.

⁵³ KDM, t. 1, nr 102.

⁵⁴ A. Teterycz-Puzio, *Mazowsze w ustroju Polski piastowskiej (do końca XIII w.)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 57: 2005, s. 41-42.

⁵⁵ P. Żmudzki, *Studium podzielonego królestwa. Książę Leszek Czarny*, Warszawa 2000, s. 313.

⁵⁶ *Urzednicy małopolscy XII-XV w. Spisy*. Opr. J. Kurtyka i in. Red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1990, nr 22; P. Żmudzki, *Studium...*, s. 314.

⁵⁷ KDM, t. 2, nr 496.

⁵⁸ P.K. Wojciechowski, *Ugrupowania polityczne w ziemi krakowskiej i sandomierskiej w latach 1280 – 1286*, „Przegląd Historyczny”, t. 70: 1979, s. 59-60. Zdaniem P.K. Wojciechowskiego być może wystąpienie Pawła z Przemankowa przeciwko Leszkowi w 1282 r. i uwięzienie biskupa było wynikiem sporu o nadanie Kingi w ziemi sądeckiej na rzecz Kościoła, czemu sprzeciwiał się Leszek.

⁵⁹ KDM, t. 2, nr 491.

norowy tytuł księżnej wdowy krakowskiej, być może księżna zgodziła się, by Sądeczyzna po jej śmierci została wdową oprawą Gryfiny⁶⁰. Jednak Kinga zachowała samodzielność, np. pozostawała w dobrych stosunkach z wrogami Leszka – w 1287 r. została zaproszona przez Waława II na planowaną koronację⁶¹. Po śmierci Leszka w grudniu 1288 r. jako *domina de Snadech* wystawiła dokument dla Henryka z Podolińca⁶². W ostatnich latach życia Kinga przestała tytułować się jako „księżna sądecka”, występowała jako wdowa po księciu Bolesławie⁶³. Tytułu *domina de Sandech* zaczęła używać w 1292 r. następna pani sądecka – Gryfina, wdowa po Leszku Czarnym⁶⁴. W dokumencie dla Mściwoja Pączka z roku 1293 – kiedy ziemię krakowską opanował popierany przez Gryfinę Waław II – znajdujemy termin *terra Sandecensi* dla lokalizacji wsi Gąbin⁶⁵, co świadczy o traktowaniu tego terenu jako odrębnej jednostki administracyjnej. W 1299 r. Gryfina wystąpiła z tytułem *domina tetritorij Sandecensis*⁶⁶. Być może użycie tego pojęcia, płynnego znaczeniowo, związane jest z osłabieniem w Małopolsce pozycji popieranego przez księżną Waława.

Często w dokumentach pojawia się się *ducatus Cracouiensis* i *terra Cracouiensis*. Położenie miejscowości, których dokument dotyczy, sugeruje, że termin odnosi się do ziemi krakowskiej. Bolesław Wstydlivy w 1253 r., czyniąc nadanie dla biskupa krakowskiego Prandoty, zlokalizował jego posiadłości *in terra nostra Cracouiensi castellanie petrinentem Cracouiensi*⁶⁷. Książę w 1263 r. obdarzył wolnościami wsie należące do księstwa krakowskiego (*ad ducatum Cracouiesem pertinencium*), wspominał też o wszystkich wsiach i mieszkańcach *in districtu Opole de Mstow*⁶⁸. Bolesław Wstydlivy w 1278 r., potwierdzając nadania Władysława oświęcimskiego, wymiennie używał *ducatus nostrus Cracouiensis* i *terra nostra Cracouiensis*⁶⁹. W 1279 r. w akcie dla Dominika Pieniążka z Iwanowic książę potwierdził jego prawa do włości Dominikowie *in terra cracouiensi situatam*⁷⁰. Przemysł II 1290 r. w Krakowie lokował Miechów na prawie niemieckim *in terra nostra Cracouiensi*⁷¹.

Termin „terra” „ducatus” bywał użyty domyślnie w znaczeniu księstwa krakowsko-sandomierskiego. W dokumencie Bolesława Wstydliwego z 1252 r.

⁶⁰ M. Barański, *Dominium sądeckie. Od książęcego okręgu grodowego do majątku klasztoru klarysek sądeckich*, Warszawa 1992, s. 66-67, 111-114.

⁶¹ Uroczystość ostatecznie się nie odbyła. A. Barciak, *Czechy a ziemie południowej Polski w XIII oraz początkach XIV w.*, Katowice 1992, s. 113, p. 281 udowodnił, że zaproszenie skierowane było nie do Gryfiny ale do Kingi.

⁶² KDM, t. 2, nr 511.

⁶³ KDM, t. 2, nr 512, 513 – 1289.

⁶⁴ KDM, t. 1, nr 518 – 1292, 523, 524, 525, 526 – 1293, nr 532 – 1296.

⁶⁵ KDM, t. 2 nr 523.

⁶⁶ KDM, t. 1, nr 132.

⁶⁷ KDKK, t. 1, nr 39.

⁶⁸ KDM, t. 1, nr 62.

⁶⁹ KDP, t. 1, nr 59.

⁷⁰ ZDM, t. 1, nr 6.

⁷¹ KDM, t. 2, nr 516.

dla Klemensa z Ruszczy wzmianka o „ziemi naszej” wystąpiła we fragmencie dotyczącym walki pod Suchodołem⁷². Bolesław w 1255 r. wraz z matką Grzymisławą i żoną Kunegundą wystawili dokument dla klasztoru szczyrzyckiego, gdzie dobra są zlokalizowane *in terram nostra*⁷³. Bolesław Wstydlivy w 1262 r. w Osieku nadał immunitet klasztorowi w Koprzywnicy, ogólnikowo wspominając o swoich ziemiach⁷⁴. Książę w 1269 r. w Osieku potwierdził nadanie Zegoty dla benedyktynów z Łysej Góry, mających posiadłości *in terra nostra*, w akcie pojawiało się również odniesienie do podatków „w księstwie” oraz wojewodów i kasztelanów „ziemi”⁷⁵. Bolesław w 1277 r., nadając wolności dla posiadłości klasztoru cystersów, napomknął o nieprzyjaciołach „ziemi naszej”⁷⁶. W dokumencie Bolesława Wstydliviego z 1278 r. dla kancle-rza krakowskiego Prokopa wystąpił zwrot *sigillum ducis terre*⁷⁷. *Terra nostra* pojawiła się w dokumencie Leszka z 1284 r., dotyczącym nadania i potwierdzenia przywilejów klasztorowi cystersów w Koprzywnicy⁷⁸.

W wielu dokumentach z drugiej połowy XIII w. termin „terra” pojawił się w znaczeniu ogólnikowym⁷⁹ bądź pewnej określonej w dokumencie okolicy czy terenu wsi. W aktach Bolesława Wstydliviego dla instytucji kościelnych jest wzmianka o „ziemiach” i „terytoriach” klasztorów czy biskupstw⁸⁰. W dokumencie tego księcia, potwierdzającym w 1254 r. przywileje nadane klasztorowi w Staniątkach przez Konrada, wielokrotnie użyto pojęcia ziemia w znaczeniu ogólnym lub w odniesieniu do wsi Gruszew⁸¹. Jako bliżej nieokreślone terytorium w 1256 r. w akcie Bolesława dla Falka, syna Dzierzka, *terra* oznacza obszar nad rzeką Rudawą *in districtu Vislicensi*⁸². W dokumencie Leszka z 1287 r. w sprawie przywileju Bolesława dla opactwa tynieckiego *terra* to obszar wsi Radesków⁸³. „Terra” bywała używana w kontekście przywilejów

⁷² KDM, t. 2, nr 436.

⁷³ KDM, t. 1, nr 42.

⁷⁴ KDM, t. 1, nr 60.

⁷⁵ KDM, t. 1, nr 78.

⁷⁶ KDM, t. 1, nr 93.

⁷⁷ KDM, t. 1, nr 94.

⁷⁸ KDM, t. 1, nr 103.

⁷⁹ Np. dokument Bolesława w sprawie nadania dla Kosmy z 1255 r. – KDM, t. 2, nr 445; dokument Bolesława z 1272 r. w sprawie nadania część wsi Goszcza magistrowi Gerardowi KDKK, t. 1, nr 69; dokument Kunegundy z 1273 r., gdzie czyni ona czyni nadanie dla adwokata sądeckiego Michała – KDM, t. 2, nr 479; Leszek w 1287 r. wydał dokument w sprawie lokacji na prawie niemieckim dla klasztoru w Busku – KDM, t. 1, nr 114; Leszek Czarny w 1284 r. w Osieku nadał przywileje kolegiacie sandomierskiej – KDM, t. 1, nr 104; akt wydany przez prepozyta klasztoru zwierzynieckiego w 1293 r. w Zwierzyńcu – KDM, t. 1, nr 123.

⁸⁰ W akcie dla klasztoru cystersów w Wąchocku jest wzmianka o wszystkich ziemiach klasztoru – KDKK, t. 1, nr 62 1260; dokument w Krakowie dla kościoła katedralnego krakowskiego z 1261 r. – KDKK, t. 1, nr 62; w dokumencie Bolesława z 1263 r., wydanym w Krakowie, jest ogólnikowa wzmianka o „ziemi” i „terytoriach” należących do klasztoru jędrzejowskiego – KDM, t. 1, nr 63.

⁸¹ KDP, t. 3, nr 28.

⁸² KDM, t. 2, nr 448.

⁸³ KDP, t. 3, nr 65.

i wolności dotyczącego określonego terenu np. w akcie Leszka z 1287 r., gdzie potwierdził on przywileje nadane przez Bolesława klasztorowi zwierzynickiemu⁸⁴. W aktach dostojników kościelnych „ziemia” często odnosi się do terenu wsi⁸⁵. Pojęcie „terra” wystąpiło też w dokumentach papieskich, zapewne jako odbicie terminologii stosowanej przez polskich książąt, np. papież Mateusz w 1281 r. wspominał o wizytacji klasztorów św. Klary na Kujawach oraz w ziemi polskiej i krakowskiej⁸⁶.

W dokumentach często widać różną pozycję obu małopolskich ziem: ziemia krakowska określana jest zwykle jako *księstwo*, zaś ziemia sandomierska – jako *dominium* lub *terra*. W piśmie bliżej nieokreślonego opata (być może z Rudy Śląskiej) z 1260 r., dotyczącym spustoszeń w „księstwie krakowsko-sandomierskim”, zastanawia rozróżnienie na *terra Sandomirinsis* i *prouincia Cracouiensis*, choć dalej czytamy o spustoszeniach spowodowanych przez najazd tatarski *in ducatu Cracouiensi et Sandomiriensi*⁸⁷. Obrazuje to istniejące podziały, ale jednocześnie sugeruje użycie terminu tradycyjnie stosowanego na określenie jednostki administracyjnej w dużej skali w odniesieniu do terytorium krakowskiego, zaś terminu *terra*, o bardziej płynnym znaczeniu, na określenie drugiego małopolskiego terytorium. Dokument Bolesława Wstydlwego z 1249 r. wspomina o udziałach klasztoru w Wąchocku w wydobywaniu soli, miedzi, cyny, ołowiu odkrytych *in ducatu Cracoviensi sive dominio Sandomiriensi*⁸⁸. Analogicznie, we wzmiance dotyczącej przejazdu *per totum nostrum ducatum et dominium* z dokumentu Bolesława dla Bochni wydanego 27 lutego 1253 r. w sprawie lokacji miasta na prawie niemieckim domyślać się można, że „*ducatus*” oznacza ziemię krakowską a „*dominium*” sandomierską⁸⁹. *Dominium* sandomierskie występuje jako oddzielna, jednak nie równoprawna księstwu krakowskiemu, jednostka terytorialnego podziału. Powyższa terminologia została powtórzona w dokumencie z 1280 r. biskupa Filipa, legata Stolicy Apostolskiej, potwierdzającego wspomniane przywileje Bolesława Wstydlwego, gdzie także jest wyraźne zróżnicowanie pozycji obu ziem, dokument wspomina bowiem o *ducis adiutori in toto ducatu Cracouiensi et dominio Sandomiriensi*⁹⁰, akcentując pierwszeństwo księstwa nad „*dominium*”, co jest zrozumiałe w kontekście lokalizacji władzy nad obydwoma dzielnicami.

⁸⁴ KDP, t. 3, nr 64.

⁸⁵ W akcie biskupa krakowskiego Pawła z 1273 r., wydanym w Krakowie, jest mowa o ziemi w odniesieniu do wsi Skrzyszowice – KDKK, t. 1, nr 75; opat cystersów jędrzejowskich w 1274 r. wydał dokument dotyczący nadania wsi Gostowice kościołowi katedralnemu krakowskiemu (*illa terra*) – KDKK, t. 1, nr 77; kapituła kościoła sandomierskiego w 1303 r. w Sandomierzu, lokalizując wieś Piekary, użyła zwrotu „ziemia” – KDM, t. 1, nr 133.

⁸⁶ KDM, t. 1, nr 99.

⁸⁷ KDM, t. 2, nr 457.

⁸⁸ KDP, t. 1, nr 35.

⁸⁹ KDM, t. 2, nr 439. W dokumencie użyto także innych zwrotów odnoszących się do terytorium (prowincja księstwo, terytorium, dystrykt), ale w bardzo ogólnikowym znaczeniu.

⁹⁰ KDM, t. 2, nr 488.

mi w Krakowie. W kilku dokumentach Leszka Czarnego *dominium* odnosi się tylko do księstwa sandomierskiego (w dokumencie z 1284 r. dla kolegiaty sandomierskiej⁹¹ w dokumencie lokacyjnym Sandomierza z 1286 r., *per totum dominium Sandomiriense*⁹²). *Dominium* pojawiło się też w znaczeniu ziemi sandomierskiej w dokumencie księcia sandomierskiego, kujawskiego i sieradzkiego Władysława Łokietka w 1291 r., dotyczącym nadania Klemensowi wsi Zasów⁹³. We wspomnianym powyżej dokumencie fundacyjnym klasztoru w Sączu księżna Kunegunda określiła swoje sądeckie posiadłości jako „dominium”, zaś sama użyła tytułu *domina et princeps de Sandech*⁹⁴. Rzadko występuje *dominium* w odniesieniu tylko do ziemi krakowskiej, np. w 1286 r. Leszek Czarny nadał Salomei, przełożonej klasztoru ze Skąty, część wsi Żyrkowice *in Cracouiensi dominio*⁹⁵. W niektórych dokumentach pod pojęciem *dominium* możemy domyślać się księstwa krakowsko-sandomierskiego, np. w akcie Bolesława Wstydlwego z 1259 r.⁹⁶ i Leszka Czarnego dla klasztoru w Busku w 1287 r.⁹⁷

Ogólna wzmianka o Leszku Białym, władcy „księstw”, znajduje się w dokumencie Bolesława Wstydlwego, potwierdzającym w 1250 r. nadanie wsi Tarszawa przez Kazimierza dla klasztoru jędrzejowskiego⁹⁸, ale dopiero w drugiej połowie XII w. – zwłaszcza w momencie osłabienia władzy książęcej, np. w latach dziewięćdziesiątych – w dokumentach pojawia się termin „księstwa krakowskie i sandomierskie” czy „ziemie krakowska i sandomierska”, co jest związane z szukaniem poparcia przez książąt zarówno u możnych krakowskich, jak i sandomierskich, którzy często prezentowali odmienne postawy polityczne. Leszek Czarny podkreślał odrębność ziem krakowskiej i sandomierskiej na początku rządów, prawdopodobnie chcąc zyskać poparcie możnych obu dzielnic, np. w dokumencie dla biskupstwa lubuskiego z 1282 r. Przebieczany zlokalizował w *in terra cracouiensi*, następnie wspominał o wszystkich dobrach kościoła lubuskiego *in Cracouiensi et Sandomiriensis terris*⁹⁹. Przestał akcentować odrębność terytorium sandomierskiego zapewne z powodu zamieszek inspirowanych przez możnych sandomierskich w 1285 r., chociaż w wystawianych przez siebie aktach tytułował się księciem krakowskim, sandomierskim i sieradzkim. Przemysław II, nadając dziekanowi krakowskiemu w 1290 r. w Krakowie żupy krakowskie, wspominał w dokumencie o „naszych ziemiach”, mając zapewne na myśli obie części Małopolski¹⁰⁰.

⁹¹ KDM, t. 1, nr 104.

⁹² KDP, t. 3, nr 63.

⁹³ KDP, t. 1, nr 78.

⁹⁴ KDM, t. 2, nr 487.

⁹⁵ KDM, t. 1, nr 110.

⁹⁶ KDKK, t. 1, nr 60.

⁹⁷ KDM, t. 1, nr 114.

⁹⁸ KDM, t. 1, nr 32.

⁹⁹ ZDM, t. 4 nr 881, interpolowany.

¹⁰⁰ KDKK, t. 1, nr 91.

Tendencja do akcentowania, iż Małopolska składa się z dwóch ziem, jest też widoczna w dokumentach Waclawa króla Węgier, ksiązę Krakowa i Sandomierza. Waclaw potwierdził przywileje kościoła krakowskiego w 1291 r., używając sformułowania *in ducatus seu terris ipsis*¹⁰¹. W 1292 r. w Krakowie jako król Węgier, ksiązę Krakowa i Sandomierza, nadając wolności obywatelom sądeckim, wspominał o przejściu *per ducatus et terras nostras Cracouie et Sandomirie*¹⁰². W akcie Waclawa z 8 listopada 1292 r., dotyczącym wydzierżawienia wsi Kamienica, również użyto zwrotu „księstwa nasze krakowskie i sandomierskie”¹⁰³. W 1295 r. władca ten w Pradze zatwierdził klasztorowi miechowskiemu lokację wsi na prawie niemieckim, nadmieniając o *villam tam in Cracouiensi quam in Sandomiriensi terris*¹⁰⁴, choć w tym samym roku w potwierdzeniu nadania przez Bolesława Wstydlwego żup bocheńskich dla klasztoru welehradzkiego Waclaw wymienił tylko *ducatus nostri Cracouiensis*, co może się wiązać z lokalizacją przedmiotu nadania na terytorium krakowskim¹⁰⁵.

Dla lokalizacji administracyjnego położenia konkretnych miejscowości używano pojęcia „kasztelania”. Najczęściej w dokumentach występuje „kasztelania krakowska”¹⁰⁶, pojawiają się także inne małopolskie kasztelanie. Konrad, ksiązę krakowski i łęczycki, wydając dokument dla klasztoru w Staniątkach 4 sierpnia 1243 r., posłużył się zwrotami *sita in castellatura de Bresesk... in Castellatura Cracouiensi*¹⁰⁷. Tego ostatniego wyrażenia użyto również w 1254 r. w potwierdzeniu nadania Konrada przez Bolesława Wstydlwego¹⁰⁸. Bolesław Wstydlwy, w 1252 r. nadając immunitet klasztorowi sieciechowskiemu, posłużył się zwrotem *in castellaniam Szczechowiensi*¹⁰⁹, w dokumencie księcia dla biskupa włocławskiego z 1253 r. dla lokalizacji miejscowości

¹⁰¹ KDKK, t. 1, nr 94.

¹⁰² KDM, t. 1, nr 121.

¹⁰³ KDP, t. 3, nr 67.

¹⁰⁴ KDM, t. 2, nr 530.

¹⁰⁵ KDM, t. 2, nr 528.

¹⁰⁶ KDKK, t. 1, nr 39 – Dokładną lokalizację nadania księcia Bolesława Wstydlwego dla biskupa krakowskiego Prandoty znajdujemy w dokumencie z 1253 r.: *hereditatem sitam in terra nostra cracouiensi, castellaniam pertinentem Cracouiensi vulgater dictam Wiktorouicze*; KDM, t. 1, nr 79 – Bolesław Wstydlwy w 1270 r. w Krakowie nadał wieś Bojków Henrykowi i Piotrowi, posiadaczom wsi Dubie w „kasztelaniu krakowskiej”; KDP, t. 1, nr 55 – Ksiązę, czyniąc nadanie dla klasztoru imbramowickiego w 1275 w Lelowie, również sytuuje posiadłości *in castellaniam Cracoviensi*; KDM, t. 1, nr 94 – Bolesław Wstydlwy w 1278 r. w dokumencie dla kanclerza krakowskiego Prokopa wspominał o wsi *Czystebrzegi ... In Castellatanu Cracouiensi*; KDM, t. 2, nr 484 – Kanonik krakowski i wrocławski Zbrosław w 1278 r. w Krakowie nadał klasztorowi miechowskiemu wieś Szczepanowie *sitam super Goscham in Castellania Cracouiensi*; KDKK, t. 1, nr 100 – Mikołaj ksiązę opawski wydając dokument w 1295 r. w Krakowie, również zlokalizował wieś Cuszów *in castellaniam Cracouiensi*; KDM, t. 1, nr 124 – Kasztelan sandomierski Mikołaj w 1295 r. przeniósł na prawo niemieckie swoją wieś Głanów *sitam super fluium in Castellania Cracouiensi*.

¹⁰⁷ KDP, t. 3, nr 22.

¹⁰⁸ KDP, t. 3, nr 28.

¹⁰⁹ KDKK, t. 1, nr 34.

użyto – *in castelania Lagouiensi*¹¹⁰, zaś w 1271 r. w nadaniu dla klasztoru tyńieckiego wieś umiejscowiono *in castellatura Vislicinsii*¹¹¹. W akcie Leszka, księcia krakowskiego, sandomierskiego i kujawskiego, z 1285 r. dla biskupstwa włocławskiego pojawiała się *castellania Woyboriensis*¹¹². Kilkakrotnie wystąpiła w dokumentach kasztelania sądecka, np. w akcie z 1255 r. w Bochni dla klasztoru miechowskiego miejscowości zlokalizowane są *Nescova sita in castellatura de Sandech; Bicichi sita in castellatura de Sandech*¹¹³, czy w dokumencie Leszka Czarnego z 1287 r. w sprawie nadania Grzegorzowi wsi Wielogłowy *in castellatura de Sandech*¹¹⁴.

Analiza dokumentów prowadzi do wniosku o zamiennym używaniu terminów „kasztelania”, „districtus” i „terytorium”. *Districtus Tarsensi* i *castellania Tarsensi* znajdujemy w akcie Bolesława Wstydlwego z 1259 r., gdzie książę w Krakowie nadał wolności wsiom kapituły katedralnej *in nostro dominio* we wspomnianej kasztelanii¹¹⁵. Bolesław Wstydlwy w 1275 r. w Krakowie, nadając podkomorzemu sandomierskiemu Mikulonowi wieś Łagiewniki w kasztelanii małegojskiej¹¹⁶, użył zamiennie „kasztelania” i „terytorium”. Leszek Czarny w 1286 r. w dokumencie dla biskupa krakowskiego Pawła wymienił kasztelanię sławkowską, dalej wspominając o terytorium tej kasztelanii¹¹⁷. W nadaniu Bolesława z 1264 r. dla Mikołaja pojęć „terytorium” i „districtus” użyto na określenie terenu miasta¹¹⁸.

„Districtus” poza wyżej wymienionymi przypadkami często pojawia się na określenie okolicy miejscowości¹¹⁹. Termin *territorium*, podobnie jak *districtus*, również nie ma ściśle określonego znaczenia, zwykle używany był w znaczeniu miejscowości z okolicą czy też określonej posiadłości¹²⁰. Pojęcie

¹¹⁰ KDM, t. 2, nr 440.

¹¹¹ KDP, t. 1, nr 53.

¹¹² KDP, t. 2, cz.1, nr 126. Kolejny dokument w sprawie kasztelanii wólbońskiej książę wystawił w 1286 r. – KDP, t., 2, cz. 1, nr 128.

¹¹³ KDM, t. 2, nr 446.

¹¹⁴ KDM, t. 1, nr 113.

¹¹⁵ KDKK, t. 1, nr 60.

¹¹⁶ KDM, t. 1, nr 88.

¹¹⁷ KDKK, t. 1, nr 88.

¹¹⁸ KDM, t. 2, nr 473.

¹¹⁹ KDM, t. 2, nr 439 – akt Bolesława Wstydlwego z 1253 r. dotyczący lokacji Bochni na prawie niemieckim; KDM, t. 1, nr 124 – dokument kasztelana sandomierskiego Mikołaja z 1295 przenoszący wieś Głanów na prawo niemieckie; KDM, t. 1, nr dokument Bolesława z 1263 r. (lokalizacji wsi *in districtu Opole de Mstow*); KDM, t. 2, nr 479 – dokument Kunegundy z 1273 r. dla adwokata sądeckiego Michała (*in districtu tocis hereditatis (Golgovice et ab eadem parte metis districtam)*); ZDM, t. 4, nr 881 interpolowany – akt Leszka Czarnego z 1282 r. w sprawie immunitetu dla szczegółowo wyliczonych posiadłości biskupstwa lubuskiego (*Kunicz (Konice) cum districtu suo*); KDM, t. 1, nr 80 – dokument wojewody krakowskiego Mikołaja z 1270 r. w sprawie wsi Zabłocie (*per totum districtum silue quo Clay dictur*); KDP, t. 3, nr 63 – przywilej Leszka Czarnego z 1286 r. dla Sandomierza (*in districtu ciuitatis Sandomiriensis*).

¹²⁰ KDKK, t. 1, nr 17 – akt Grzegorza IX z 1227 r. potwierdzający przywilej lokacji na prawie niemieckim, nadany przez Leszka Białego (*in territorijs Kilciensi et Tarsensi*); KDM, t. 2, nr 393 – dokument Grzymisławy z 1227 r. dla klasztoru sulejowskiego; KDM, t. 1, nr 16 – dokument biskupa krakowskiego Wisława z 1234 r. dla wojewody krakowskiego (*in territorio ipsuo quo wlgariter*

„terytorium” występowało także dla określenia większych obszarów, np. w akcie Floriana opata premonstratensów brzeskich w 1279 r. – *in nostro territorio Brzesensi*¹²¹, a zwłaszcza w dokumencie prepozyta klasztoru w Staniątkach z 1282 r. *in territorio Cracouiensi*¹²².

Terminologię stosowaną w dokumentach uzupełniają źródła narracyjne. W Kronice Mistrza Wincentego z początkowego okresu rozbitcia dzielnicowego są dwa rodzaje określeń przestrzennych państwa: jako całości i dzielnicowego księstwa¹²³. Mistrz Wincenty zwykle używał terminu *principatus*, który miał znaczenie zarówno ustrojowe, jak i terytorialno-ustrojowe¹²⁴. Często w Kronice jest mowa o o pryncypacie krakowskim, np. gdy Mieszko objął władzę nad dzielnicą krakowską¹²⁵, bądź w wypowiedzi Władysława, syna Mieszka Starego, o zrzeczeniu się przez Leszka Białego pryncypatu krakowskiego¹²⁶. Mistrz Wincenty kilkakrotnie wspominał o urzędnikach krakowskich¹²⁷.

Po 1138 r. dalej funkcjonuje w źródłach, znane już z XI/XII w., pojęcie *provincia*, co widać już w dziele z przełomu XII/XIII w., czyli Kronice Mistrza Wincentego, który chętnie stosował ten termin dla oznaczenia poszczególnych terytoriów państwa, nie używał zaś pojęcia *terra*, zwykle będącego w XIII w. w świetle dokumentów – synonimem jednostki politycznej państwa, podobnie jak dopiero kształtujące się pojęcie księstwa dzielnicowego¹²⁸. Mistrz Wincenty, pisząc o testamencie Bolesława, wspominał, iż w ręku najstarszego miała zostać „prowincja krakowska” i władza zwierzchnia¹²⁹. Również w wypowiedzi

Ludemer); KDM, t. 1, nr 42 – akt Bolesława Wstydlwego z 1255 r. dla klasztoru szczyrzyckiego (teren wsi); KDKK, t. 1, nr 62 – w 1260 r. dla klasztoru cystersów w Wąchocku; KDKK, t. 1, nr 65 – akt Bolesława Wstydlwego zatwierdzający w 1266 r. w Krakowie nadanie wsi Łosośkowice kanonikowi krakowskiemu (*taberna in territorio wille Lososkowic*); KDM, t. 2, nr 473 – dokument Bolesława Wstydlwego dla Połańca z 1264 r. (*in territorio et districtu dicta civitatis*); KDM, t. 1, nr 124 – dokument kasztelana sandomierskiego Mikołaja z 1295 r. (*in totali dustrictu et territorio eiusdem tocius hereditatis*); KDM, t. 1, nr 79 – nadanie Bolesława z 1270 r. dla Henryka i Piotra, posiadaczy wsi Dubi (*territorium w znaczeniu terenu wsi i terenu posiadłości*); KDM, t. 1, nr 63 – dokument Bolesława dla klasztoru jędrzejowskiego z 1263 r.; KDM, t. 1, nr 88 – nadanie Bolesława z 1275 r. dla podkomorzego sandomierskiego Mikulona (*territorium* jako obszar wsi; KDP, t. 1, nr 55 dokument Bolesława z 1275 r. dla klasztoru w Imbramowicach (*territorium* jako teren posiadłości kościoła w Dłubni).

¹²¹ KDKK, t. 1, nr 82.

¹²² KDP, t. 3, nr 58.

¹²³ Kronika Wincentego Kadłubka powstała już w okresie rozbitcia dzielnicowego, albowiem pisanie dzieła Wincenty rozpoczął prawdopodobnie w ostatnich latach życia Kazimierza Sprawiedliwego, kontynuując jeszcze 10 lat później *Magistri Vincentii dicta Kadlubek Chronica Polonorum*, wyd. M. Plezia, MPH n.s., t. 11.

¹²⁴ Wyniki badań K. Orzechowskiego (*Terra w polskich źródłach narracyjnych do końca XIII w. (z wyjątkiem tekstów śląskich)*), „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu”. Seria A. Historia XVII: 1980, s. 12) wskazują, że u Kadłubka dominuje *principatus* w znaczeniu władzy, której podstawą jest jakieś terytorium.

¹²⁵ Mistrz Wincenty, 4, 25, 19, s. 190.

¹²⁶ Mistrz Wincenty, 4, 26, 19, s. 193.

¹²⁷ Mistrz Wincenty, 4, 2, 24, s. 134; 4, 25,5, s. 187.

¹²⁸ K. Orzechowski, *Terra...*, s. 12-13.

¹²⁹ Mistrz Wincenty, 3, 26, 19, s. 118.

dzi biskupa Gedki kronikarz kilkakrotnie umieścił „prowincję krakowską”¹³⁰. Mistrz Wincenty wspomniał o możnych „prowincji krakowskiej”, wezwanych przez Mieszka Starego do zdeponowania Leszka Białego¹³¹. Termin „prowincja” posłużył w kronice także do lokalizacji położenia miejscowości Mozgawa *in Cracouiensi prouincia*¹³². Pojęcie „prowincja” pojawiło się w kronikach opartych na dziele Mistrza Wincentego, np. Kronice Dzierzwy (Mierzwy), franciszkanina z Krakowa, pochodzącej z końca XIII lub początku XIV w. jest wzmianka o wyprawach Aleksandra do prowincji: krakowskiej i sieradzkiej¹³³.

Wiarygodnym źródłem, uzupełniającym dane z dokumentów XIII-wiecznych, jest Kronika wielkopolska autorstwa Godzisława Baszki, która według Brygidy Kürbis powstała w latach siedemdziesiątych XIII w.¹³⁴ W Kronice wielkopolskiej można już obserwować zdecydowanie większe bogactwo terminów niż w Kronice Galla Anonima i Kronice Mistrza Wincentego, choć do 1202 r. opiera się ona na powyższych. Kilkakrotnie w opisie wydarzeń z początkowego okresu rozbitcia dzielnicowego pojawia się pojęcie „prowincja”, prawdopodobnie zaczerpnięte z Kroniki Wincentego. Z woli Bolesława Krzywoustego Władysław II dostał *Cracouiensem, Syradiensen, Lanciciensem, Szlesiam et Pomoraniem... Henrico Prima Sandomiriensem et Lubliniensem provincias*¹³⁵. *Prouincia Cracouiensis* wspomniana została w opisie kontaktów biskupa Gedki z Mieszkiem Starym i Kazimierzem Sprawiedliwym¹³⁶ oraz Mieszka Starego z Leszkiem Białym¹³⁷.

W przekazie opisującym walki o dzielnicę krakowską po śmierci Leszka Białego wymienione zostały „księstwa krakowskie i sandomierskie” oraz „ziemie krakowska i sandomierska”¹³⁸. Wprawdzie jest to okres umacniania się odrębności obu małopolskich ziem, ale dokumenty nie potwierdzają tak wczesnego użycia powyższych terminów, natomiast zgodnie z terminologią dokumentów można przyjąć, że pod koniec XIII w. – w przypuszczalnym okresie powstania Kroniki – akcentowano już odrębność ziemi krakowskiej i sandomierskiej. W Kronice Wielkopolskiej znajduje się wzmianka o najeździe Tatarów w 1259 r. na „ziemie krakowską i sandomierską”¹³⁹, jednak w dokumentach z tego okresu występuje ziemia krakowsko-sandomierska, więc to też może być przykład użycia nieco później stosowanej terminologii. Zgodne

¹³⁰ Mistrz Wincenty, 4,3,2, s. 136.

¹³¹ Mistrz Wincenty, 4,22,6, s. 178.

¹³² Mistrz Wincenty, 4,23,4, s. 179.

¹³³ MPH, t. 2, s. 173.

¹³⁴ *Kronika wielkopolska*, MPH n.s., t. 8, s. XIV, XXII-XXVI. Wg Augusta Bielowskiego było dwóch autorów – biskup poznański Boguchwał i kustosz katedry poznańskiej Godzisław Baszek *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, MPH, t. 2, wyd. A. Bielowski, s. 454-458.

¹³⁵ MPH, n.s., t. 8, s. 48.

¹³⁶ MPH, n.s., t. 8, s. 56.

¹³⁷ MPH, n.s., t. 8, s. 76.

¹³⁸ MPH, n.s., t. 8, s. 82.

¹³⁹ MPH, n.s., t. 8, s. 114.

z terminologią źródeł dokumentowych jest sformułowanie o panowaniu Henryka Brodatego nad *Cracouiensem ducatum et partem terre Sandomirie*¹⁴⁰. Także tytułatura książąt w Kronice Wielkopolskiej pokrywa się z tytułaturą stosowaną w dokumentach: Henryk *Slezie et Cracouie dux*¹⁴¹, *Boleslaus Puditus dux Cracouie et Sandomirie*¹⁴². Kilkukrotnie Bolesław Wstydlivy pojawił się jako *dux Cracouie*¹⁴³, co w dokumentach zdarzało się sporadycznie.

Terminologię dotyczącą dzielnic małopolskiej z okresu rozbitcia dzielnicowego uzupełniają roczniki – nie tylko pochodzące z XIII w., ale również późniejsze (z XIV-XV w.), będące kontynuacją wcześniejszych roczników. Książęta Bolesław Kędzierzawy czy Leszek Biały występują w rocznikach jako „książęta Krakowa”, ale tytuł na początku rozbitcia dzielnicowego rozumiano w tym okresie ponaddzielnicowo, jako tytuł księcia zwierzchniego¹⁴⁴. Wzmianki o terytorium krakowskim i sandomierskim pojawiają się wielokrotnie w rocznikach w kontekście najazdów ruskich, tatarskich i litewskich. W Roczniku kapitulnym krakowskim (należącym do najstarszych roczników) pod rokiem 1259 znajdujemy zapiskę o pobycie Tatarów w *Sandomirie et Cracouie prouincis*, czyli prowincjach sandomierskiej i krakowskiej¹⁴⁵, co może nawiązywać do okresu przeddzielnicowego, kiedy funkcjonowały dwie prowincje w Małopolsce. Rocznik franciszkański krakowski wspominał o przeprawie Tatarów przez „ziemię sandomierską”¹⁴⁶ oraz o najazdach ze wschodu na „księstwo krakowskie i sandomierskie”¹⁴⁷. W Roczniku Traski znajduje się pod rokiem 1259 opis zdewastowania „ziemi krakowskiej i sandomierskiej” przez Tatarów¹⁴⁸. Również w Kodeksie Szamotulskiego podano informację o dewastacji *teram Cracouie et Sandomirie* przez Tatarów¹⁴⁹. Następnie w tym kodeksie pod rokiem 1280 wymieniono *ducatus Cracouiensis et Sandomiriensis* w opisie walk z Rusinami, Tatarami, Litwinami¹⁵⁰. W Kodeksie Kuropatnickiego znajduje się wzmianka o najeździe Litwinów na „ziemię sandomierską”¹⁵¹.

W Roczniku franciszkańskim krakowskim pod datą 1243 wspomniano o objęciu przez Konrada Mazowieckiego rządów w „ziemi krakowskiej”¹⁵². „Ziemię krakowską” i „ziemię sandomierską” wymieniono także w opisie

¹⁴⁰ MPH, n.s, t. 8, s. 82.

¹⁴¹ MPH, n.s, t. 8, s. 84.

¹⁴² MPH, n.s, t. 8, s. 113.

¹⁴³ MPH, n.s, t. 8, s. 101; MPH, n.s, t. 8, s. 102.

¹⁴⁴ Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz, MPH, n.s, t. 5, s. 63 (Rocznik kapitulny krakowski); MPH, t. 3, s. 48 (Rocznik franciszkański krakowski).

¹⁴⁵ MPH, n.s, t. 5, s. 88.

¹⁴⁶ MPH, t. 3, s. 51.

¹⁴⁷ MPH, t. 3, s. 50 (Rocznik franciszkański krakowski).

¹⁴⁸ MPH, t. 2, s. 839.

¹⁴⁹ MPH, t. 3, s. 171.

¹⁵⁰ MPH, t. 3, s. 181.

¹⁵¹ MPH, t. 3, s. 186.

¹⁵² MPH, t. 3, s. 49.

buntu rycerstwa sandomierskiego przeciwko Leszkowi Czarnemu pod rokiem 1282¹⁵³ i następnie w 1285¹⁵⁴. Rocznik kujawski wspominał o wyprawie Konrada, księcia czerskiego, na „księstwo krakowskie” w 1289 r. i opanowaniu przez niego *Cracouie et Sandomirie ducatus*¹⁵⁵. W Roczniku małopolskim (we wszystkich redakcjach) znajdujemy pod datą 1304 informację o objęciu rządów przez Władysława Łokietka w „ziemi krakowskiej”¹⁵⁶. W roczniku świętokrzyskim, znanym głównie z XV-wiecznych rękopisów¹⁵⁷, jest informacja o przekazaniu władzy *in Cracouiensi ducatu* po śmierci Leszka Białego Henrykowi, księciu śląskiemu, oraz posiadaniu przez Henryka tego *dominium*, zatem terminy *dukatus* i *dominium* zostały w tym źródle użyte zamiennie¹⁵⁸. Katalogi biskupów krakowskich wspominają o przybyciu Wisława *in teram Cracouiensem*¹⁵⁹. W opisie działalności Gedki wymieniono *prouincia Cracouiensis*¹⁶⁰.

Analizowane kroniki pochodzące z XII–XIII w. oraz roczniki z końca XIII w. lub powstałe na bazie wcześniej istniejących roczników potwierdzają terminologię używaną w dokumentach, a zatem można przyjąć, że prezentują rzeczywiste miejsce Małopolski w strukturze Polski Piastowskiej. Większość terminów pojawiających się w rocznikach była używana w czasach, o których jest mowa w tekście, prawdopodobnie jest to wynik wywodzenia się późniejszych roczników od starszych zapisek rocznikarskich z kręgów kapitulnych¹⁶¹.

W dokumentach zwykle na określenie Małopolski używano terminu „księstwo krakowskie i sandomierskie” bądź „ziemia krakowska i sandomierska”. W okresach walk o władzę w Małopolsce, np. w latach trzydziestych, w źródłach pojawia się „księstwo sandomierskie”, „ziemia sandomierska” czy „prowincja sandomierska”, w latach dziewięćdziesiątych XIII w. – „księstwa krakowskie i sandomierskie”, zatem wyraźnie wtedy akcentowano, iż Małopolska składa się z dwóch ziem. Różniono także status obu małopolskich terytoriów, dzielnica sandomierska występuje bowiem często jako „dominium” lub „terra”, zaś krakowska jako „prowincja” bądź, częściej, „księstwo”. Jako jed-

¹⁵³ MPH, t. 2, s. 847-849.

¹⁵⁴ O buncie informują roczniki: *Traski*, s. 850; *krakowski*, s. 851; *Sędziwoja*, s. 878, *miechowski*, s. 882 (MPH, t. 2). *Rocznik małopolski*, s. 182, 183 (MPH, t. 3).

¹⁵⁵ MPH, t. 3, s. 207.

¹⁵⁶ MPH, t. 3, s. 188.

¹⁵⁷ Stanowisko historiografii na temat samodzielnych informacji rocznika omówiła A. Rutkowska-Płachcińska, MPH, t. 12, s. IX-X. Część historyków wiadomości własne znajduje w tym źródle już w drugiej połowie XIII w., część dopiero u schyłku panowania Kazimierza Wielkiego,

¹⁵⁸ *Rocznik świętokrzyski*, MPH, n. s., t. 12 [60], s. 34,

¹⁵⁹ MPH, n. s., t. 10, cz. 2, s. 113.

¹⁶⁰ MPH, n. s., t. 10, cz. 2, s. 159.

¹⁶¹ G. Labuda, *Główne linie rozwoju rocznika polskiego w czasach średniowiecza*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 78: 1971, s. 804-839; J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie (do 1480 r.)*, Wrocław 1964, s. 45-69.

nostki administracyjne w ramach Małopolski pojawiają się „ziemia lubelska” (ze względu na jej strategiczne położenie) i „ziemia sądecka” (będąca we władaniu żon książąt krakowskich – Kunegundy, a następnie Gryfiny). Terminy dotyczące podziałów w małej skali to „castellania”, będąca podstawową jednostką administracyjną, oraz często używane m.in. na jej określenie „districus” i „territorium” – o płynnym znaczeniu.

